

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 26.053.014 у Національному
педагогічному університеті імені
М.П.Драгоманова,
доктору філософських наук,
професору, завідуючій кафедрою
філософії Факультету філософії та
суспільствознавства Національного
педагогічного університету імені
М.П.Драгоманова
Наталії Григорівні Мозговій

В І Д Г У К

офіційного опонента, доктора філософських наук, професора, виконувача обов'язків завідувача Відділенням релігієзнавства, провідного наукового співробітника Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України Олександра Назаровича Сагана на дисертацію Анатолія Анатолійовича Макогона «Трансформація античних філософських парадигм в есхатології Максима Сповідника», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 033 – філософія, в галузі знань 03 «Гуманітарні науки».

Філософська та богословська спадщина Максима Сповідника є однією із найцікавіших у візантійській спадщині. Адже йому фактично вдалося здійснити синтез християнського розуміння Бога і неоплатонічної філософії. Окрім того, він розвинув нову філософсько-богословську мову, яка потім стала засадничою для богословських напрацювань його наступників. Нині творчість Максима Сповідника заслужено переживає нову хвилю зацікавленості, адже перед християнством взагалі і кожним із його напрямів зокрема, стоїть завдання виживання і розвитку. А в цьому плані досвід ранніх отців є неоціненним. Тому можна лише вітати чергову (і вдалу) спробу нового переосмислення творчої спадщини великого мислителя.

Актуальності дисертаційному дослідженню надає і той факт, що нині, незважаючи певне відновлення зацікавленості світських науковців та богословів до особи Максима Сповідника, його творчість ще потребує системного вивчення. Адже донині ще немає не лише всіх видань його творів,

але й системного викладу багатоаспектного вчення Максима Сповідника. На жаль, есхатологія мислителя не є винятком у цьому. Попри важливість цього вчення для християнської доктрини, есхатології Максима Сповідника не присвячено жодної окремої монографії.

Відтак дослідження А.Макогона успішно заповнює цю наукову і богословську прогалину, показує у розвитку найбільш суттєві погляди філософа щодо осмислення сенсу і цілі людського буття, долю всіх речей наприкінці буття світу тощо. Важливо також, що автор прослідковує вплив есхатології Максима Сповідника на цивілізаційні, культурні та міжрелігійні виклики, як сучасних Максиму Сповіднику, так і пізніших за часом.

З огляду на викладене, тема дисертації не викликає зауважень щодо її актуальності. Дослідження здійснене в руслі пріоритетних напрямів розвитку вітчизняної науки і має безпосередній зв'язок з науково-дослідною роботою кафедри філософії Сумського державного університету у межах затвердженої в 2017 р. комплексної науково-дослідницької роботи кафедри філософії «Проблеми взаємодії форм і виявів духовної культури: філософський аналіз» (0111U004938).

На наш погляд, достатньо коректно сформульовані мета і завдання дослідження, визначені напрями наукового пошуку. Це зробило можливим досягнення означеної мети й відповідних результатів, сформульованих у тексті дисертаційної роботи і підсумованих у загальних висновках.

Серед усіх підрозділів роботи особливо відзначимо параграф 3.4. «Есхатологія волі у вченні Максима Сповідника» (ст.199-223), в якому здійснено аналіз осмислення Максимом Сповідником двох визначаючих понять в т.ч. і для нинішньої людської цивілізації: «свобода» та «воля». А.Макогон справедливо зазначає, що Максим Сповідник у своїй есхатології поняття свободи підняв на найвищий щабель як найціннішу чесноту людського буття. Не менш важливою є й осмислення проблеми людської волі, особливо на фоні есхатологічного звершення світу.

Ціннісним і вартим особливого відзначення є також той факт, що А.Макогону вдалося чи не вперше провести аналіз усіх відомих нині текстів Максима Сповідника, у яких останній порушує проблему есхатології. Це дозволило обґрунтовано провести дослідження трансформації базових для античної філософської думки парадигм в есхатологічному вченні Максима Сповідника. Насамперед, і тут ми цілком погоджуємося із автором дисертації, йдеться про не типову для християнської думки концепцію Воплочення Логоса (есхатологічний християнський концепт обоження). Не типовість концепції полягає в тому, що, якщо сприйняти тезу про створення світу Богом «вільно, невимушено, та ще й з метою втілення у ньому Логоса (другої іпостасі Святої Трійці)», то логічним продовженням цієї думки є висновок, що «Христос став би людиною, якщо б остання і не зогрішила». А.Макогон справедливо зазначає, що хоча і буквально Максим Сповідник це не стверджує, але це витікає із логіки його роздумів. (див. підрозділ 2.6. «Есхатологія християнства»).

Подібна логіка заперечує як учення про вічність і необхідність створення світу (що є притаманним античній думці), так і викупну теорію Воплочення Христа, що характерно для багатьох християнських мислителів (підрозділ 3.2. «Обоження як ціль створення світу і незалежність Воплочення Христа як нова метафізична парадигма»).

Не менш цікавим і актуальним для сучасності є історико-філософський аналіз есхатології зла, здійснений А.Макогоном у ретроспективі від давніх філософів і до Максима Сповідника (підрозділ 3.5. «Есхатологія зла у вченні Максима Сповідника», ст. 213-224). Дисертант небезпідставно доводить, що Максим Сповідник підійшов до розв'язування цієї проблеми значно ближче, ніж його попередники (еллінські філософи та християнські автори). Зокрема Максим есхатологічно тлумачить зло як звинувачення іншого (у кінцевому підсумку – Бога), що довершує онтологічну, гносеологічну, етичну й естетичну теорії зла. А сама ця проблема може вирішитися лише із настанням

кінця буття.

Здійснений А.Макогоном аналіз трансформації філософсько-богословських концептів у есхатологічному вченні Максима Сповідника має, без перебільшення, евристичне значення. Адже цей аналіз, по-перше, здійснений на фоні філософсько-богословського розгортання ідеї есхатології у попередній європейській філософській традиції. По-друге, на основі аналізу текстів Максима Сповідника, в яких він обмірковує есхатологічні ідеї (окремі із праць вперше перекладені дисертантом із давньогрецької українською мовою), А.Макогон переконливо доводить, що Максим Сповідник розробив власне есхатологічне вчення, врахувавши наявний на той час досвід попередників – християнських мислителів та представників неоплатонічної філософської школи. Відтак дисертаційна робота має безсумнівну наукову новизну, яка аргументовано викладена на ст. 20-22.

До позитивів дисертації А.Макогона слід віднести і той факт, що її напрацювання дозволяють залучити нові цікаві аспекти відомих робіт провідних закордонних вчених (богословів, філософів) для нового осмислення в Україні трансформації засадничих для античної філософської думки парадигм в есхатологічному вченні загалом та напрацюваннях Максима Сповідника зокрема (Розділ 1. «Джерельна база й основні напрямки дослідження філософського спадку Максима Сповідника»). Важливим є і екстраполяція результатів такої трансформації на подальший розвиток релігійно-філософської думки.

Отримані А.Макогоном результати повністю розкривають сутність есхатології Максима Сповідника, показують еволюцію поглядів цього християнського мислителя – від успадкування до подолання певних метафізичних тенденцій античної філософської думки. Попри свою історичність (йдеться про аналіз спадщини мислителя VI-VII століття), напрацьовані А.Макогоном результати мають тісний зв'язок із проблемами, які переживаються нині й нашими сучасниками. Адже йдеться про нове осмислення вічних проблем: «воля», «свобода», «зло» тощо. Тому

проблематика і результати дисертації об'єктивно виходять за межі лише філософських чи богословських дискусій.

Високо оцінюючи дисертаційне дослідження А.Макогон і не піддаючи сумніву якість отриманих результатів, необхідно зазначити, що воно не позбавлене певних недоліків. А тому висловлюємо ряд зауважень і побажань, що могли б, на наш погляд, удосконалити дослідницьку працю.

1. В аналізі есхатології неоплатонізму (підрозділ 2.5.) автор ніде не застосовує терміну «еманація» з приводу неоплатонічного вчення про походження світу і, взагалі, усіх метафізичних ступенів – від Єдиного до матерії. Проте термін «еманація» (лат. emanatio) завжди присутній в історико-філософських дослідженнях філософії неоплатонізму і дуже влучно описує логіку походження світу з точки зору неоплатоніків. Використання і тлумачення цього терміну, на наш погляд, додало би вагомих доказів автору у рецепції критики Максимом Сповідником циклічної парадигми (підрозділ 3.3).
2. Треба зазначити, що в реконструкції есхатологічних поглядів Максима Сповідника (Розділ 3. «Есхатологія Максима Сповідника як рецепція і подолання античних філософських парадигм»), а також у реконструкції загальної християнської есхатології (підрозділи 2.6. «Есхатологія християнства» та 2.7. «Есхатологія орігенізму») А.Макогон, на наш погляд, не завжди виправдано користується богословською термінологією. Безумовно, важко відокремити богословську термінологію від філософської у християнських мислителів. Але дисертант усвідомлено надає перевагу саме богословській термінології, про що й зазначає у тексті роботи (ст. 24-25). На наш погляд, у дослідженні, яке присвячене саме філософським парадигмам, хоча воно й тісно пов'язане із богословською проблематикою, все ж бажано було б віддавати перевагу філософській, а не богословській термінології.
3. Попри твердження у Вступі, що вчення Максима Сповідника має системний характер (ст. 20), хоча воно і викладене у несистемний спосіб, дисертант, на наш погляд, недостатньо чітко прописав цей системний характер, аналізуючи творчість мислителя. Зокрема йдеться про базовий

підрозділ 3.1. («Огляд творчості Максима Сповідника в есхатологічному вимірі»). Розуміючи усю складність в аналізі праць Максима Сповідника, зокрема плутанину із датуванням і навіть проблеми із ідентифікацією його творів (на що вказує і дисертант, ст. 139-140), на нашу думку, все ж потрібно було б більш акцентовано аналізувати твори Максима Сповідника, відштовхуючись саме від есхатологічної проблематики. А не давати загальну характеристику тих чи інших праць Максима Сповідника, зазначаючи які проблеми загалом він там порушує.

Наприклад, у працях «Глави про любов» (ст. 140-142) чи «Труднощах до Фоми» (ст. 144) взагалі відсутня есхатологічна тематика, проте дисертант включає їх у свій «есхатологічний огляд». Це розпорошує і відволікає увагу від головної ідеї, а тому праці, які не стосуються теми, варто було б подати у додатках чи інших підрозділах, де порушується проблематика, що у них викладена. Безумовно, дисертант зробив багато для виявлення системи поглядів філософа, передусім у есхатологічній сфері, але, на наш погляд, ця система ще потребує більшої чіткості та вироблення автором власної логіки викладу.

4. Перший розділ дисертації («Джерельна база й основні напрямки дослідження філософського спадку Максима Сповідника») фактично цілком присвячений джерелам та історіографії дослідження творчої спадщини Максима сповідника. Проте дисертант у своєму другому розділі («Есхатологічні концепти в історико-філософському вимірі») цілком логічно розглядає контекст, у якому розвивалася і постала як цілісне вчення есхатологія Максима Сповідника. Йдеться про праці дохристиянського грекомовного і латиномовного середземноморського світу, в яких розглядаються есхатологічні проблеми. Історіографічним оглядом цього напрямку дисертації А.Макогон чомусь знехтував. На наш погляд, логічно було б розділити перший розділ на три підрозділи: у першому розглянути методологію та пояснити термінологічні особливості; у другому – дати історіографію авторів, які були предтечами у питаннях есхатології або ж об'єктом критики для Максима Сповідника; третій – джерела та історіографія власне Максима Сповідника.

Окрім того, зазначимо як побажання до першого розділу та дисертації загалом, авторові варто було б більше уваги звернути на структурування тексту. Зокрема важко сприймаються абзаци, які розтягуються на півтори чи дві сторінки.

Проте зазначені недоліки роботи не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації А.А.Макогона «Трансформація античних філософських парадигм в есхатології Максима Сповідника», яку ми рекомендуємо авторові надрукувати окремою книгою.

Відтак вважаємо, що дисертація є завершеним, оригінальним авторським дослідженням актуальної проблеми, що за своїм науковим рівнем, отриманими результатами, науковим та практичним значенням відповідає вимогам порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 167 від 6 березня 2019 р. (зі змінами) та наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 р. (зі змінами), а її автор, Анатолій Анатолійович Макогон цілком заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 033 Філософія в галузі знань 03 «Гуманітарні науки».

Доктор філософських наук, професор,
провідний науковий співробітник,
в.о. завідувача Відділення релігієзнавства
Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди
НАН України

О.Н.Саган

22 лютого 2021 р.

Лідше О. Н. Сагана заєвбичю.
Ученый секретар Института философии
имени Г.С.Сковороды Н.А.Н. Украины.
Р. В. Самчук

